

وضعیت تحولات جمعیت در جمهوری اسلامی ایران

دکتر صالح قاسمی*

مقدمه

در عصر کنونی، جمعیت در همه ابعاد کمی و کیفی از تعیین‌کننده‌ترین و استراتژیک‌ترین مؤلفه‌های راهبردی اقتدار و استمرار تمدنی است. از این رو امروزه در بیش از ۵۵ درصد کشورهای جهان، سیاست‌های جامع و کاملی برای افزایش جمعیت و تکثیر مولید در حال اجراست و در حدود ۶۵ درصد کشورهای جهان، برنامه‌های هدفمندی برای حفظ اقتدار درونی جمعیت و تداوم جمعیت پایدار وجود دارد.

جمعیت و تحولات کمی و کیفی آن و تأثیرات متقابل آن در مؤلفه‌های تشکیل، اقتدار و بقای تمدن‌های بشری از دیرباز مورد توجه نخبگان و حاکمان بوده است. بسیاری از نظریه‌پردازان در طول تاریخ، جمعیت را مهم‌ترین مؤلفه اقتدار اجتماعی و نیروی محرکه جوامع بشری می‌دانند. ادیان آسمانی، فرق، نحل و مکاتب بشری نیز در باب تحولات جمعیتی جوامع بشری، واجد راهبرد و نگاه کلان بلندمدت بوده‌اند که آموزه‌های مشوق ازدواج، فرزندآوری و تکثیر نسل در شریعت نورانی اسلام نیز گویای همین دیدگاه راهبردی است. تحولات کمی و کیفی در عصر کنونی و مطالعات تمدنی، گویای این واقعیت است که تحولات جمعیت به عنوان یک پیشران قدرتمند اجتماعی، به شکل جامع و تخصصی مورد مذاقه قرار گرفته است.

بعد از رنسانس و انقلاب صنعتی در مغرب زمین که سبب تولد مدرنیته و تغییر بنیادین سبک زندگی و نگرش بشر به حیات شد، همه ابعاد زندگی انسان متأثر از فضای نوین به وجود آمده، دگرگون شد. از جمله مهم‌ترین مفاهیم دگرگون شده در سبک زندگی جدید بشر غربی، خانواده،

* کارشناس تحولات جمعیت و نویسنده مجموعه «جنگ جهانی جمعیت».

ازدواج، روابط جنسی و الگوی فرزندآوری است که در مطالعات اجتماعی با عناوینی همچون دگرگونی سبک زندگی، انقلاب خانوادگی و انقلاب جنسی از آنها یاد می‌شود. با رسیدن امواج مدرنیته و مؤلفه‌های سبک زندگی غربی به دیگر جوامع جهان، سیر تغییرات الگوی فرزندآوری در جهان آغاز شد که در ادامه با اجرای ابرپروژه‌های مهندسی اجتماعی جهان و طرح‌های مدیریت کنترل جمعیت جهان، این تحولات جمعیتی در جوامع شرقی سرعت و عمق بیشتری گرفت.

ایران از نخستین کشورهای مجری سیاست‌های کنترل جمعیت بود و از همان سال ۱۹۸۹ که روز ۱۱ جولای آن به عنوان روز جهانی جمعیت نام‌گذاری شد، اولین اقدامات ملی خود برای کاهش رشد جمعیت را آغاز کرد. اگر چه سیر کاهش نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری کل در جهان طی نیم قرن گذشته وجود داشته است، اما میزان و سرعت این سیر کاهش است که بسیار مهم، تعیین‌کننده و منشأ بسیاری از تحولات مدیریت نشده اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی است.

در سال ۱۹۹۴ میلادی (۱۳۷۳ شمسی)، کنفرانسی در شهر قاهره برگزار شد که برخی جمعیت‌شناسان آن را نقطه عطفی در تاریخ فعالیت‌های مربوط به جمعیت و توسعه و نیز تحولی در ساختار اجتماعی جوامع مسلمان می‌دانند.^۱ در این سمینار که به نقش اساسی زنان در اجرا و موفقیت برنامه‌های تنظیم خانواده اشاره شد، نمایندگان ۱۷۹ کشور جهان حضور داشتند تا نیازهای آموزشی و بهداشتی زنان را در سراسر جهان بررسی کنند و برای ارتقای کیفی زندگی زنان که یکی از پیش‌شرط‌های اساسی دستیابی به توسعه است، گام بردارند. از اهداف اصلی این همایش، کاهش مرگ و میر نوزادان، کودکان و مادران و تضمین دسترسی همگانی به آموزش و

۱. کنفرانس بین‌المللی جمعیت و توسعه (ICPD) از ۵ تا ۱۳ سپتامبر ۱۹۹۴، با شرکت ۱۰۷۵۷ نماینده از ۱۷۹ کشور در قاهره مصر برگزار شد. در پایان این کنفرانس که به منظور تکمیل «برنامه عمل» مربوط به امور جمعیت و توسعه در ۲۰ سال آینده تشکیل شد، سند ۱۱۵ صفحه‌ای مشتمل بر استراتژی جدید تأکید بر ارتباطات متعدد بین امور جمعیت و توسعه و برآوردن نیازهای زنان و مردان به عنوان فرد (و نه رسیدن به اهداف جمعیتی) به تصویب رسید. روش مورد نظر در این استراتژی جدید، توانمندسازی زنان و افزایش دسترسی آن‌ها به خدمات بهداشتی، تحصیلی، شغلی و دیگر امکانات بود.

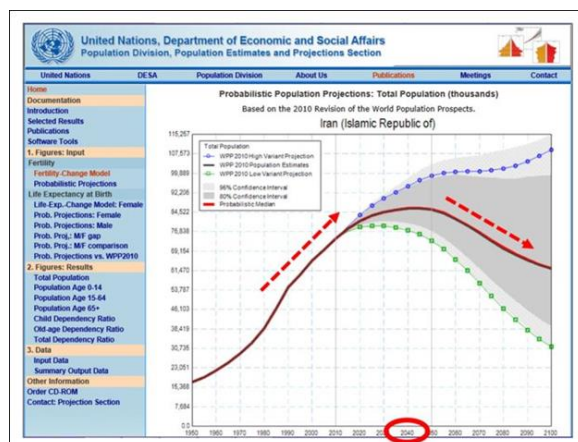
وضعیت تحولات جمعیت در جمهوری اسلامی ایران ■ ۲۹۳

بهداشت باروری از جمله تنظیم خانواده، پیشگیری از عفونت‌های قابل انتقال، ایدز و توانمندسازی زنان بوده است. در این کنفرانس برنامه عمل بیست ساله‌ای تدوین شد که بر توجه به نیازها و حقوق افراد به عنوان اهداف جمعیتی تأکید داشت. این برنامه عمل، دولت‌های حاضر را تشویق می‌کرد تا برای پیشبرد این اهداف، اقدامات، طرح‌ها و برنامه‌هایی را اتخاذ نمایند و مقرر شد این برنامه تا سال ۲۰۱۵ میلادی امکان دسترسی همه کشورهای شرکت‌کننده به خدمات و اطلاعات مربوط به کنترل جمعیت و بهداشت باروری فراهم شود. پس از پایان دفاع مقدس، از سال ۱۳۶۷ دولت وقت سیاست تحدید موالید را اعلام کرده و متعاقب آن، برنامه‌های تنظیم خانواده را به مرحله اجرا درآورد.

تحولات جمعیت کل کشور

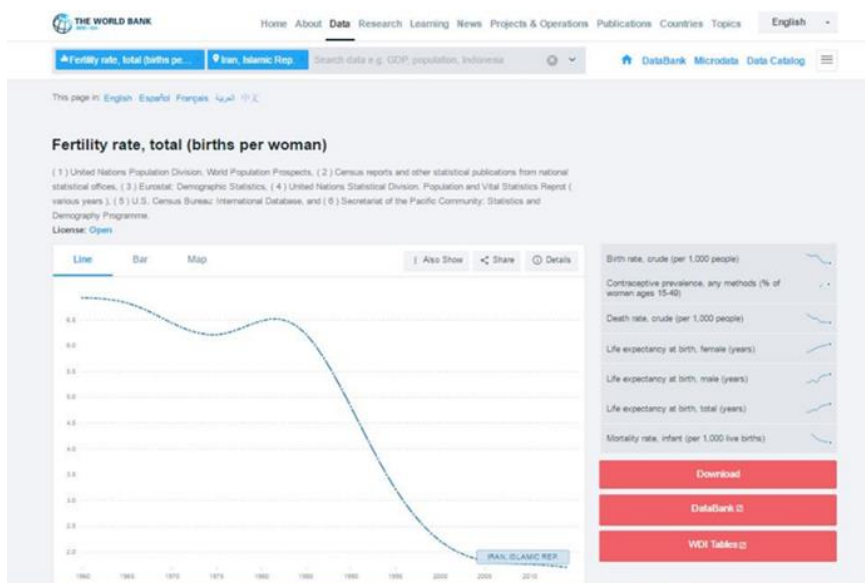
طبق نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت ایران به ۷۹ میلیون و ۹۲۶ هزار و ۲۷۰ نفر در سال ۱۳۹۵ رسید و تا پایان سال ۱۳۹۷ جمعیت کل کشور از مرز ۸۲ میلیون نفر عبور نمود، اما علی‌رغم این افزایش جمعیت و در مطالعه کارشناسی تحولات جمعیتی کشور، گزاره‌هایی به دست می‌آید که حاوی پیام‌های هشداردهنده و به صدا درآمدن زنگ خطر برای جمعیت کشور است. در ادامه برای آینده‌پژوهی و فهم بهتر این تحولات، به گوشه‌ای از این گزاره‌های تأمل برانگیز اشاره می‌شود.

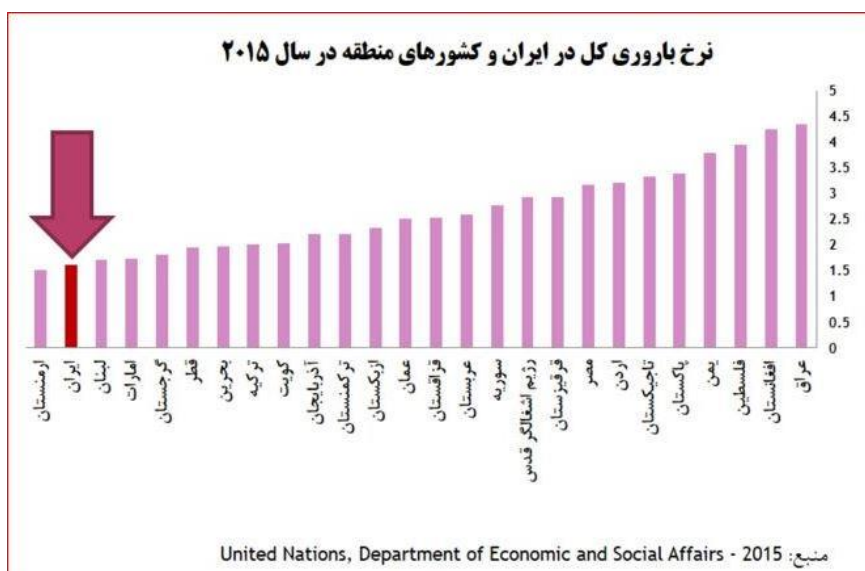
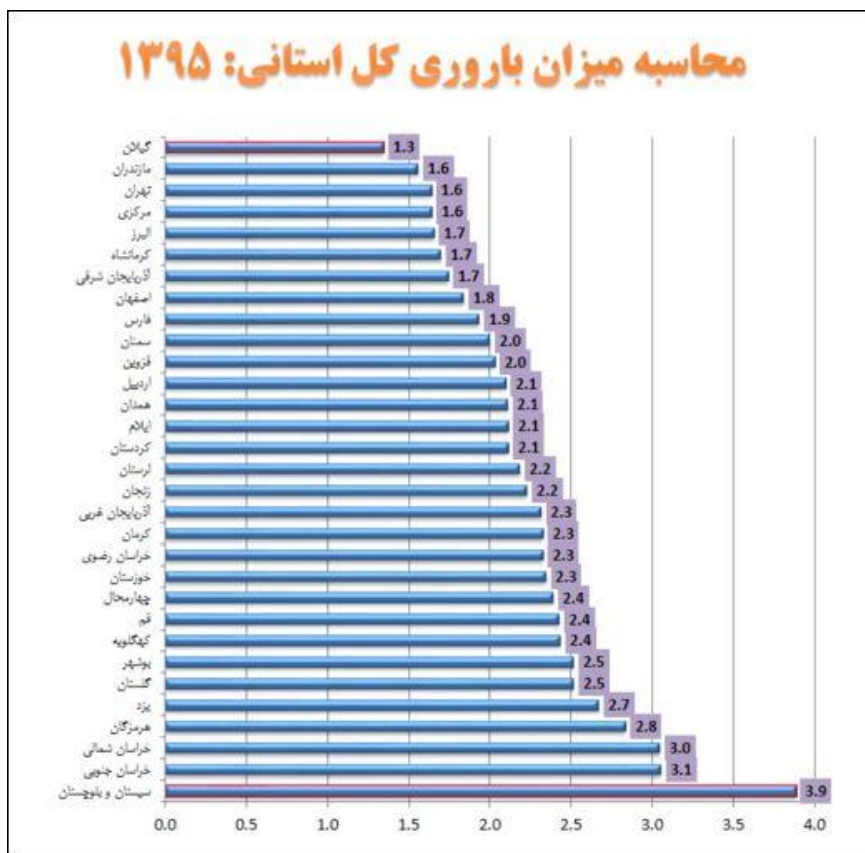
روند تحولات جمعیت کل کشور با توجه به شاخص‌های جمعیت‌شناختی، بسیار نامطلوب و نگران‌کننده است و از حدود دو دهه آینده، جمعیت کل کشور در مسیر کاهش قرار خواهد گرفت.

روند تغییرات نرخ باروری کل کشور

با اجرای برنامه جامع کنترل جمعیت و قانون تنظیم خانواده که از اواسط دهه شصت در دستور کار دولت وقت قرار گرفت، نرخ باروری از ۶/۵ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۶۵، به ۲/۰۱ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۹۵ و تا پایان سال ۱۳۹۷ به ۱/۸ فرزند به ازای هر زن سقوط کرد و این روند نزولی همچنان تداوم خواهد داشت. این در حالی است که حداقل میزان نرخ باروری برای ثابت ماندن جمعیت یا همان نرخ جایگزینی، ۲/۱ فرزند به ازای هر زن است. بر اساس آمارهای موجود، در حال حاضر ایران پایین‌ترین نرخ باروری دنیای اسلام را به خود اختصاص داده است.

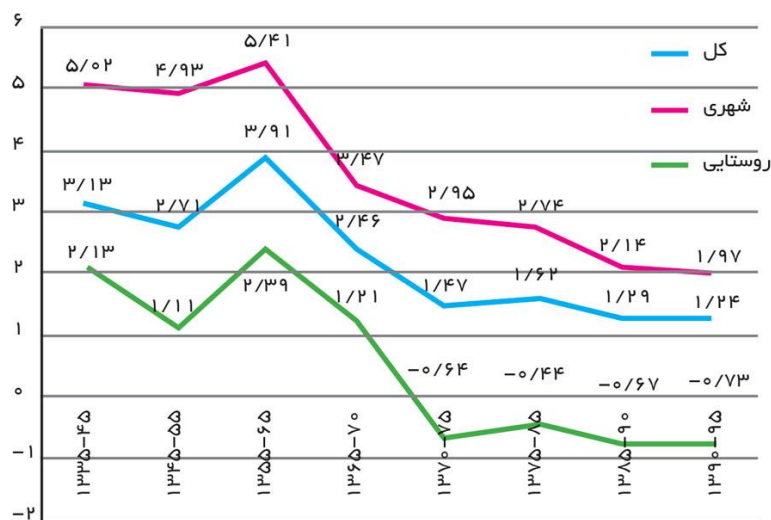
روند تغییرات نرخ رشد جمعیت

نرخ رشد جمعیت کشور از ۳/۹ درصد در سال ۱۳۶۵، به ۱/۲۴ درصد در سال ۱۳۹۵ تنزل پیدا کرد و با تداوم روند کنونی در حدود سال‌های ۱۴۲۵، نرخ رشد جمعیت کل کشور صفر خواهد شد. بر اساس الگوی پیش‌بینی جمعیت توسط صندوق جمعیت سازمان ملل متحد و در صورت تداوم روند کنونی، ایران از سال ۱۴۲۵ یعنی از کمتر از ۳۰ سال آینده در مسیر کاهش جمعیت قرار خواهد گرفت و سالانه از جمعیت کل کشور کاسته خواهد شد.

جمعیت کشور و متوسط رشد سالانه آن طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵				
سال	جمعیت	متوسط رشد سالانه	تعداد خانوار	بعد خانوار
۱۳۳۵	۱۸,۹۵۴,۷۰۴	-	۳,۹۸۵,۶۸۰	۴,۷۶
۱۳۴۵	۲۵,۷۸۸,۷۲۲	۳/۱	۵,۱۶۷,۱۹۲	۴,۹۹
۱۳۵۵	۳۳,۷۰۸,۷۴۴	۲/۷	۶,۷۱۱,۶۲۸	۵,۰۲
۱۳۶۵	۴۹,۴۴۵,۰۱۰	۳/۹	۹,۶۷۳,۹۳۱	۵,۱۱
۱۳۷۵	۶۰,۰۵۵,۴۸۸	۱/۹	۱۲,۳۹۸,۲۳۵	۴,۸۴
۱۳۸۵	۷۰,۴۹۵,۷۸۲	۱/۶	۱۷,۵۰۱,۷۷۱	۴,۰۳
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۱/۳	۲۱,۱۸۵,۶۴۷	۳,۵۵
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	۱/۳	۲۴,۱۹۶,۰۳۵	۳,۳۰

منبع: سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵

وضعیت تحولات جمعیت در جمهوری اسلامی ایران ■ ۲۹۷

▲ نمودار ۲- متوسط درصد رشد سالانه جمعیت (۱۳۳۵-۱۳۹۵)

متوسط نرخ رشد سالانه استان‌ها: ۹۵-۱۳۹۰

استان	نرخ رشد (درصد)	استان	نرخ رشد (درصد)
کل کشور	۱,۲۴	یزد	۱,۱۷
خراسان جنوبی	۳,۰۲	چهارمحال و بختیاری	۱,۱۵
بوشر	۲,۴۱	فارس	۱,۰۸
هرمزگان	۲,۳۹	گلستان	۱,۰۱
البرز	۲,۳۷	آذربایجان شرقی	-۰,۹۷
قم	۲,۳۳	اصفهان	-۰,۹۷
سمنان	۲,۱۶	زنجان	-۰,۸۱
سیستان و بلوچستان	۱,۸۳	ایلام	-۰,۸۰
تهران	۱,۷۲	خوزستان	-۰,۷۸
کهگیلویه و بویراحمد	۱,۶۰	گیلان	-۰,۴۰
کرمان	۱,۴۹	لردبیل	-۰,۳۵
خراسان رضوی	۱,۳۳	مرکزی	-۰,۲۲
کردستان	۱,۴۲	کرمانشاه	-۰,۰۷
مازندران	۱,۳۳	لرستان	-۰,۰۷
قزوین	۱,۱۷	خراسان شمالی	-۰,۱۱
آذربایجان غربی	۱,۱۷	همدان	-۰,۲۳

روند تغییرات نرخ موالید

تعداد تولدها که به واسطه فرزندآوری متولدین دهه ۶۰ در حال افزایش بود، در سال ۱۳۹۵ نسبت به سال قبل از آن، برای اولین بار پس از ۱۵ سال کاهش پیدا کرد. پیش‌بینی جمعیت‌شناسان این بود که سیر کاهش تعداد تولدها از سال ۱۳۹۶ آغاز شود، اما آمارها نشان

می دهد که این سیر کاهشی دو سال زودتر یعنی از سال ۱۳۹۴ به بعد آغاز شده است. در سال ۱۳۹۴، یک میلیون و ۵۷۰ هزار و ۲۱۹ تولد ثبت شده است. این تعداد تولدها در سال ۱۳۹۵، به یک میلیون و ۵۲۸ هزار و ۵۳ تولد کاهش یافته، در سال ۱۳۹۶ میزان تولدها به یک میلیون و ۴۷۸ هزار و ۹۰۸ نفر و در سال ۱۳۹۷ تا یک میلیون و ۳۶۶ هزار و ۵۰۹ تولد تنزل پیدا کرده است. به عبارت دیگر فقط در سال ۱۳۹۷ با کاهش بیش از ۱۲۰ هزار تولد در این مدت، حدود ۸/۵ درصد کاهش یافته است.

year	birth
1394	1,570,000
1395	1,528,000
1396	1,487,000
1397	1,366,000
1398 (Estimate)	1,205,000

افزون بر اینکه سیر کاهشی تولدها زودتر از پیش بینی ها در ایران آغاز شده، کاهش نرخ مولید را با شیب تندتری آغاز کرده ایم و این یعنی سرعت کاهش تعداد تولدها، فراتر از تصور ما بوده است.

سیر سالمندی جمعیت کشور

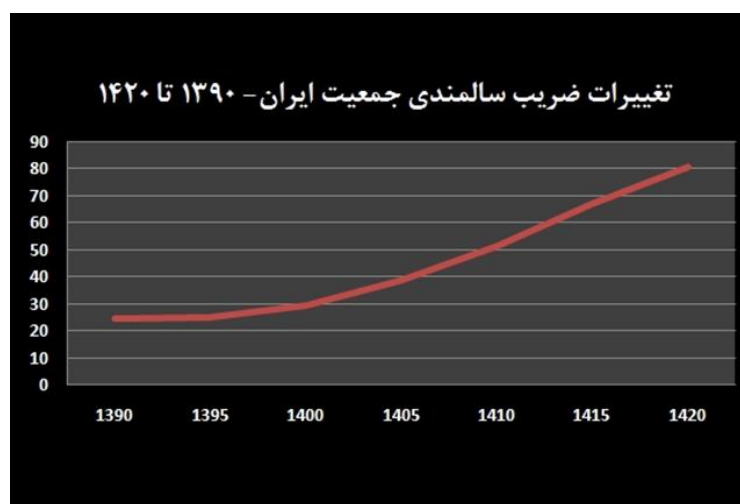
سالمندی جمعیت^۱ کشور و تغییرات نگران کننده ساختار هرم سنی، یکی از پیامدهای سقوط

۱. سازمان بهداشت جهانی (WHO) رده بندی سنی را این گونه طبقه بندی می کند:

۴۵- ۵۹ میانسال (Middle age) - ۶۰- ۷۹ سالمند جوان (Young old) - ۷۵- ۹۰ سالمند (Old)

۹۰- به بالا خیلی سالمند (Oldest old)

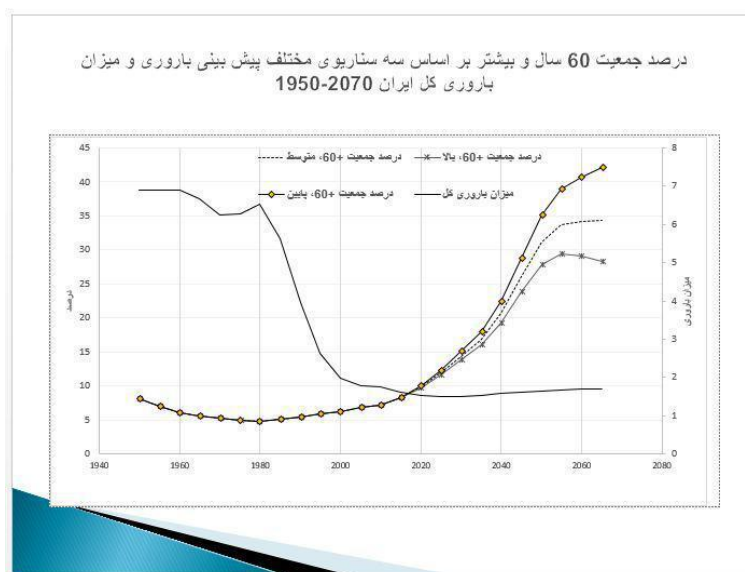
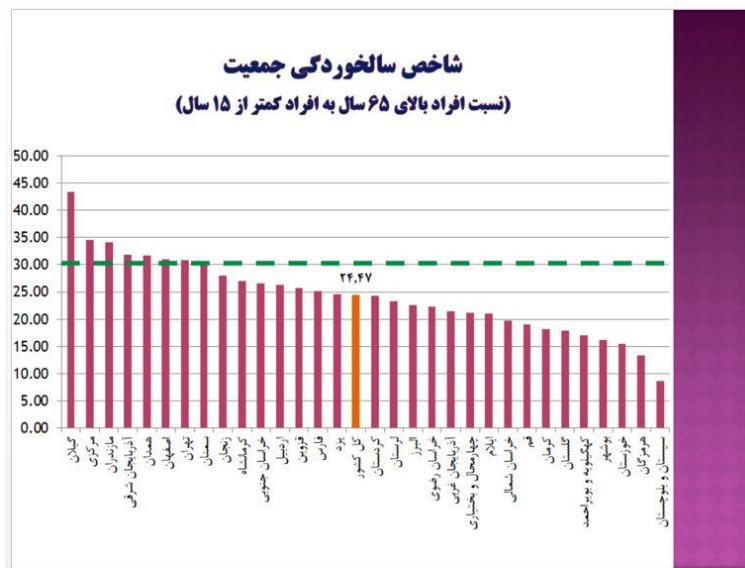
نرخ باروری بوده است که بر اساس الگوهای آینده‌نگاری جمعیت، همچنان تداوم خواهد داشت. مطالعات جمعیتی اثبات می‌کنند که طی سالیان آینده، روند سالمندی جمعیت ایران با سرعت و شدت بیشتری تداوم خواهد داشت و در آینده نه چندان دوری، ایران با پدیده سالمندی قطعی جمعیت روبه‌رو خواهد شد.

تعداد و رشد جمعیت کل و سالمندان، میانگین و میانه سنی، درصد سالمندان ۶۰ سال و بالاتر به کل جمعیت و شاخص سالیان خوردگی طی سال‌های ۱۴۳۰-۱۳۳۵

سال	تعداد جمعیت (۰۰۰)	نرخ رشد جمعیت (درصد)	تعداد سالمندان (۰۰۰)	میان سنی (سال)	نرخ رشد جمعیت سالمندان (درصد)	میانگین سنی (سال)	درصد جمعیت ۶۰ سال به بالا	نسبت سالمندان (۶۰ سال به بالا) به افراد کمتر از ۱۵ سال (شاخص سالیان خوردگی)
۱۳۳۵	۱۸۹۵۵	-	-	۱۹.۶	-	-	-	۱۵
۱۳۴۵	۲۵۰۷۹	۳.۱	۱۶۳۸	۱۷.۷	-	۲۲.۲	۶.۵	۱۴
۱۳۵۵	۳۳۷۰۹	۲.۷	۱۷۷۲	۱۷.۶	۰.۸	۲۲.۴	۵.۳	۱۲
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵	۳.۹	۲۶۸۶	۱۷	۴.۲	۲۱.۷	۵.۴	۱۲
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵	۱.۹۶	۳۹۷۸	۱۹.۴	۴.۰	۲۴	۶.۶	۱۷
۱۳۸۵	۷۰۴۹۶	۱.۶	۵۱۲۱	۲۳.۹	۲.۵	۲۸	۷.۲	۲۹
۱۳۹۰	۷۵۱۵۰	۱.۲۹	۶۱۶۰	۲۷	۳.۸	۲۹.۸	۸.۲	۳۵
۱۴۰۴	۸۶۴۹۷	۱.۰۱	۱۰۳۷۴	۳۶.۳	۳.۷۹	-	۱۲	۵۷
۱۴۰۹	۸۸۵۲۹	۰.۳۷	۱۲۷۴۵	۳۸.۳	۴.۲	-	۱۴.۴	۸۰
۱۴۱۹	۹۱۲۰۵	۰.۲۳	۱۸۸۶۶	۴۲.۶	۴	-	۲۰.۷	۱۴۲

یکی از نتایج قابل تأمل پژوهش‌های تحولات سالمندی، این است که اکنون نرخ رشد جمعیت سالمندان کشور بیش از سه برابر میانگین نرخ رشد جمعیت کل کشور است. بدین ترتیب زنگ خطر سالمندی جمعیت در ایران به صدا در آمده است و باید به زودی منتظر پدیده‌ای تحت عنوان سونامی سالمندی در ایران باشیم. این آمارها حاکی از آن هستند که طی حدود ۲۰ سال آینده، نسبت نرخ رشد جمعیت سالمندان به نرخ رشد جمعیت کل کشور، شانزده به یک خواهد بود.

وضعیت تحولات جمعیت در جمهوری اسلامی ایران ■ ۳۰۱

بر اساس مقایسه نقشه توزیع سالمندی جهان در سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۵۰، در می‌یابیم که ایران تنها طی ۳۰ سال آینده از یک کشور جوان به یک کشور سالمند قطعی تبدیل خواهد شد. به عبارت دیگر در حالی که در سال ۲۰۱۵، سالمندان بالای ۶۰ سال تنها ۸ درصد جمعیت ایران را تشکیل داده‌اند؛ ولی در نتیجه سرعت پدیده سالمندی جمعیت در سال ۲۰۵۰، حدود ۳۳ درصد جمعیت کل کشور سالمند خواهد بود. علی‌رغم اینکه ایران هنوز مسیر پیشرفت تکنولوژیک و پویایی اقتصادی را نیمووده است، درصد قابل توجهی از جمعیت خود در چرخه کار و تولید را از دست خواهد داد.

تغییرات میانه سنی کشور

میانه سنی کشور از ۲۵ سال در سال ۱۳۸۵، به ۳۰ سال در سرشماری سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است.

میانه سنی جمعیت به تفکیک وضع سکونت:
۱۳۸۵ - ۹۵

سال	کل کشور			نقاط شهری			نقاط روستایی			غیر ساکن		
	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن
۱۳۹۵	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۹
۱۳۹۰	۲۷	۲۷	۲۷	۲۸	۲۸	۲۸	۲۶	۲۵	۲۶	۲۳	۲۳	۲۴
۱۳۸۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۳	۲۳	۲۳	۲۱	۲۱	۲۱

میانه براساس داده های طبقه بندی نشده محاسبه شده است.

به عبارت دیگر در همین دهه گذشته، چهره ایران به طور میانگین ۵ سال پیرتر شده است که واکاوای تبعات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بالا رفتن میانه سنی کشور، مبحث مفصل و مهمی است که مجال دیگری می‌طلبد.

جمعیت هرگز ازدواج نکرده

زن	مرد	مرد و زن	۱۳۹۵
در سن متعارف ازدواج در ایران			
۴,۴۲۳ میلیون	۵,۳۷۳ میلیون	۹,۷۹۶ میلیون	(مردان ۲۰ تا ۳۴ ساله و زنان ۱۵ تا ۲۹ ساله)
۱,۲۹۷ هزار	۵۱۳ هزار	۱,۸۱۰ هزار	بعد از سن ازدواج و قبل از سن مجرد قطعی (۴۹ سالگی)
۱۳۸ هزار	۸۲ هزار	۲۲۰ هزار	مجرد قطعی (۵۰ ساله و بیشتر)

◎ به طور متوسط به ازای هر ۵ خانوار، ۲ جوان ازدواج نکرده در سن ازدواج

بر اساس داده‌های آماری منتشر شده، در دهه اخیر تعداد خانواده‌های بدون فرزند و تک‌فرزند (دو نفره و سه نفره)، بیش از ۵/۶ درصد افزایش پیدا کرده‌اند و در مقابل، خانواده‌های بیش از دو فرزند (پنج نفره و بیشتر) با کاهش سقوط‌گونه و کاملاً محسوس در حدود ۱۷/۵ درصد روبه‌رو شده است.

در شرایطی که بر اساس آمارهای منتشر شده و الگوهای آینده‌پژوهی جمعیت، کشور با سرعت بسیار زیادی به سوی بحران گسترده جمعیت در حال حرکت است و به زعم کارشناسان ملی و بین‌المللی به زودی شرایط هشدار جمعیت در ایران به وضعیت بحرانی تبدیل خواهد شد و نیز علی‌رغم تکالیف قانونی تصریح شده مخاطبان نامه ابلاغ و مفاد مواد چهارده‌گانه سیاست‌های کلی جمعیت، طی شش سالی که از ابلاغ این سیاست‌ها گذشته است، هیچ اقدامی برای تحقق اهداف این سیاست‌ها انجام نشده است.